

Sibirya Türk Topluluklarında Halk Ŗarkısı

**TL 4068 Kuzey-Doęu (Sibirya) Türk Halk
Edebiyatı**

Prof.Dr. Gülsüm Killi Yılmaz

Genel olarak Türk halk şiiri içinde türkü, mani, ağıt, ninni, bilmece ve tekerlemeler ele alınmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar bilmece ve tekerlemeleri manzum-mensur türler ya da halk anlatmaları içinde ele alırlar. Sibirya grubu Türklerinin halk edebiyatı ile ilgili çalışmalarda genel bir halk şarkısı türü altında halk şarkısının biçim, ezgi ve konu açısından ayrılan farklı türlenmeleri ele alınmıştır.

Hakas sözlü edebiyatında çok zengin olan şarkı türü, aşağı yukarı her edebi türün içinde sıkça kullanılır. Özellikle Hakasya'nın kuzeyinde yaşayan Hakas gruplarının sözlü edebiyatında şarkı türü çok zengin ve melodiktir. Şarkı türü Hakas sözlü edebiyatında kendi içinde ikiye ayrılır: *ır* (Sag., Şor sarın) ve *taxpax*. Şarkılar da kendi içinde konularına göre alt gruplara ayrılırlar: ölüm törenlerinde söylenen *sıt*, çobanların söylediği ve sadece "*ayanım ayan*" ya da "*aydım-paydım*" gibi iki kelimedenden oluşan ve belirli bir ritm ile söylenen *tik sarın*'lar bunlardan bazılarıdır. Taxpax'lar ise, ır/sarın'lardan sadece şekil bakımından ayrılır.

Altaylarda şarkı türü genel olarak *qojoñ* olarak adlandırılmakta ve qojoñlar da kendi içinde uzun ve ağır söylenişe sahip *qo: qojoñ* ile kısa ve hareketli olan *qısqa qojoñ*'lara ayrılır. Altay boylarından olan Kumandı ve Bayat boyları qo: qojoñ'u *tabır*, kısqa qojoñ'u *taqpaq* şeklinde adlandırmışlardır.

Şorlarda genel olarak *sarın* adı verilen şarkı türü *uzun sarın veya uzaq sarın* ve genellikle iki ya da dört dizeden oluşan *taqpaq* alt türlerine ayrılmıştır.

Tuvalarda şarkı türü genel olarak *ır* türü uzun *ır, kısqa ır, kojañ* ya da *kojamiq* türlerine ayrılır. Güney Sibiry Türk halklarında ve Moğollarda sesin boğazdan farklı bir biçimde çıkarılması ile şarkı söyleme tekniği olan xay/qay oldukça yaygındır. Tuva müzikal geleneğinde genel olarak xöömey olarak adlandırılan bu şarkı söyleme tarzının xöömey dışında *sıgıt, qargıraa, ezengileer, borbannadır* gibi farklı temel stiller bulunur.

Sahalarda ırıa şarkı türünün kendi içinde *cieretii* ve geleneksel Saha dansına başlama müziği denebilecek olan *degeren ırıa* gibi türleri vardır. *Cieretii* daha epik içerikteki şarkılardır. Degeren ırıa ise daha çok günlük hayat (örneğin tabiat) ve aşk temalarını içerir. Her iki türde de *tuoyssuu ırıata* denen aşk şarkıları söylenebilir. Ayrıca yolculukta söylenen tekdüze ve tekrarlardan oluşan *uzun suol ırıata, ayan ırıata* denilen şarkılar vardır. Ayrıca *bihik ırırata* denilen tür de "ninni" türünü karşılar. Şarkı türü içinde *oyuun kuturuuta* ya da *udağan ırıata* denilen tür Şamanizmle ilişkilidir ve Şaman ayinlerinde söylenir. Şarkılar *qılıhax* denilen gırtlak oyunlarıyla söylenebilir. *Toyuklar* doğaçlama uzun şarkılardır.

Hakas Sözlü Edebiyatında *Taxpax*

Hakas Türkçesinde *taxpax* “genellikle 8 dizelik olan kısa lirik şarkı”, *taxpaxta*- “kısa lirik şarkı söylemek”, *taxpaxtas*- “*taxpax* söylemede yarışmak”, *taxpaxçı* “*taxpax* öyleyen” anlamlarına gelir.

Taxpax türünün özellikleri

Hayattaki her hadiseyi konu alabilen *taxpax* ve *ır*'lar özellikle düğün törenlerinde ve bayramlarda sıkça söylenir. *Taxpax* karşılaşmalarında *taxpaxçılar taxpax* aracılığıyla birbirleriyle konuşurler. Bunlar irticalen yöneltien soru ve cevap şeklindeki *taxpax*'lardır.

*Taxpax*lar genellikle ağır bir ritm ile ve doğaçlama olarak söylenirler. *ır*'da ise, kuşaktan kuşağa aktarılan ancak çeşitli varyantları olabilen bir metin söz konusudur.

Taxpax türünün başlıca özellikleri şöylece sıralabilir:

1. Dörtlüklerden oluşması: Taxpaxlar dörtlükler halinde söylenirler. Bir ya da iki dörtlükten oluşur. Eski Türk şiirinin genellikle ön uyaklı dörtlüklerin kendi içinde bir bütünlük oluşturması özelliği taxpax'larda da bulunur.

2. İkili ifade şekli: Taxpaxlar iki kısımdan oluşur. Birinci ve ikinci kısımda aynı düşünce değişik şekillerde ifade edilir. Örneğin taxpax tek bir dörtlükten oluşuyorsa, ilk iki dize ile son iki dize düşünce bakımından tamamen aynıdır. Ya da düşünce ilk dörtlükte geliştirilir ve ikinci dörtlükte konu dinleyicinin şuurunda pekiştirilir. Adeta verilen her bir örnekle aynı düşünce ya da durum kanıtlanmaya çalışılır. Örneğin ilk dörtlükte tabiat hakkında bir yargıya varılır. İkinci dörtlükte de insan hayatının gelişimi ile ilgili bir yargıya varılır. Her iki dörtlükte de verilmek istenen düşünce tamamen aynıdır.

Çarix kimeneñ kiskence
Çar xastap çörbes pe,
Çabal o:llarğa parğanca,
Çalğıs pos çörbes pe.

Xomay kimeneñ kiskence,
Xır xastap çörgeñi çaxsı
Xomay o:llarğa parğanca,
Xara çalğıs çörgeñi çaxsı.

Yarık kayıkla geçmektense
Kıyı yaya geçilmez mi
Fena oğlana varmaktansa,
Yalnız gezilmez mi.

Kötü kayıkla geçmektense,
Yamacı yaya geçmesi iyi.
Kötü oğlana varmaktansa
Yapayalnız gezmesi iyi.

Burada her iki dörtlükte de önce tabiatla ilgili yargı ortaya konuyor. Bu, kötü yapılmış, ya da su alan bir kayığın insanı sağ salim istenilen yere ulaştıramayacağı, bu kayıkla gitmektense zor da olsa yaya gitmenin daha akıllıca olacağı yargısıdır. İki dörtlüğün de son iki dizelerinde insan hayatındaki bir gerçek dile getiriliyor. Bu gerçek, yanlış eř seçimi yaparak ömür boyu mutsuz olmaktansa, yalnız olmanın daha iyi olacağıdır. Her iki dörtlükte de tamamıyla aynı düşünce biraz farklı olarak ifade ediliyor.

Paralelizmin bulunuşu:

Taxpax'larda dizeler arasında paralelizm mutlaka bulunur. Uyaklanuş çok çeşitlidir. V-ya da CV- durumunda ön uyaklar ile birlikte mısra sonunda yarım uyak sıkça görülür. Kelimelerin uyaklanuşında kelimelerin ünlüleri arasındaki kalın-ince sıradan oluş uyumuna da özen gösterilir. Taxpaxlarda kelime sonunda aynı kelimeyi tekrarlamak sutetiyle uyaklanuşın sağlanması sıkça başvuru olan bir yoldur. Uyaklanuş genellikle çapraz (a b a b) şeklindedir.

Adam xulunı ax poram (a)

Alton sürmestığ xıs osxas, (b)

Atlanıp alıp çör sıxsam, (a)

Azır xanattığ xus osxas (b)

Ön uyakların düzeni oldukça çeşitlidir. Ancak (a a a a) şeklinde uyaklanuş en sık karşılaşılanıdır. Bunun dışında aabb ve abab şeklinde uyaklanuşa da sıkça rastlanır. Ön uyağın olmadığı örnekler de vardır.

Taxpax'larda dizelerde hece sayısı 7 ile 10-12 arasında değişmektedir. Bir taxpax'ta bütün dizeler aynı hece sayısında olmayabilir. Ancak, çatxan ya da xomıs eşliğinde söylenen taxpaxlarda kısa olan dizeler uzatılmak suretiyle süre bakımından diğer dizelerle eşitlenir.

Taxpax'larda işlenen konular

Taxpax'lar konu bakımından çok çeşitlidir. Sosyal ilişkiler, yaşantı tarzı, sınıflar arası farklılık, erkeğin kadına bakış açısı, kadının aile içindeki yeri gibi konular taxpaxlarda yer alabilir. Yine halkın yaşantısı, töreleri taxpaxlarda ifade edilebilir. Hakas halkının tabiata, kendi halkına, vatanına duyduğu sevgi, sevilen erkek ya da kadına karşı duygular da taxpax'larda ifadesini bulur.

Taxpax'ın lirik kahramanı genellikle fakir köylü, avcı, zengin emrinde çalışan rençper ya da taxpaxçıdır. Taxpaxlarda en sık işlenen konular şöyledir:

1. **İş, emek, ustalık.** Usta taxpax'ta kendi işini över. Bu avcı, balıkçı ya da at bakıcısı olabilir. Daha önce Sagay ve Kaçlar daha çok hayvancılık ve tarımla geçimlerini sağlarken Kızıl ve Şorlar avcılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Bu durum bu boyların taxpaxlarında da kendini gösterir.
2. **Fakirlik ve haksızlığa başkaldırı.** Fakirliğe, zengin beylerin sömürüsüne başkaldırı da taxpaxlarda ele alınan konulardan biridir.
3. **Vatan.** Vatan ve onun doğal güzellikleri en çok işlenen konulardan biridir. Özellikle vatana özlem konusu hüznü dolu bir ifade ile işlenir.
4. **Gelenekler.** Hakaslarda özellikle evlenme ile ilgili gelenekler üzerine pek çok taxpax vardır. Hakaslarda aynı soydan kişiler kardeş sayıldığı için soy içi evlilikler yasaklanmıştır. Bu gelenek ile ilgili taxpaxlar çoktur. Ayrıca ödenmesi güç olan xalıñ adı verilen başlık parası, kız kaçırma geleneği de taxpaxlara konu olmuştur.
5. **Aile hayatı.** Eş seçimi, eşlerin birbirine davranışı, ailenin dyanması gereken temeller taxpaxlarda sıkça işlenir.
6. **Aşk.** Taxpaxlarda en çok işlenen konulardan biridir. Aşk için her türlü güçlüğü katlanılması gerektiği, sevgiliye kavuşma isteği taxpaxlarda ifade edilir.
7. **Taxpaxçının ustalığı:** Taxpaxçının söz söylemedeki ustalığı özellikle karşılaşmalarda söylenen taxpaxlarda sıkça dile getirilir.

Taxpaxçı'lar

Taxpaxçı, taxpax söyleyen kişidir. Taxpaxçı kadın ya da erkek olabilir. Taxpaxçı kendi taxpax'ını irticalen söyleyebileceği gibi, başka ünlü taxpaxçıların taxpaxlarını da söyleyebilir. Taxpaxçılar halk arasında daima büyük saygı görmüşlerdir. Taxpaxçı, en doğru fikirlerin, halkın duygu ve düşüncelerinin ifade edicisidir. Taxpaxçı, açık fikirli, cesur, ahlaki bakımdan yüksek ve güvenilir olmalıdır.

Taxpaxçının ustalığı taxpaxlarda ördeklerin dalışı, kuşların gökyüzüne yükselişi, atların koşuşu ile karşılaştırılmıştır.

Karşılaşmalara katılan taxpaxçılar, yenilmekten dolayı endişe duyarlar. Çünkü Hakasların inancına göre, taxpax'ın ruhu (taxpax e:zi) her yenilgide taxpaxçının ömrünü bir miktar kısaltırlar.

Ünlü taxpaxçılar arasında, taxpaxlarında daha çok fakirlerin güç yaşantısını dile getiren Sıraka Adanakov, rençperin hayatı hakkındaki taxpaxlarıyla Varvara Rudakova, Hakas kadınının zor yaşantısı üzerine taxpaxlarıyla ünlünen Mariya Burnakova ve Paruna Sulekova sayılabilir. Hem sarıncı hem taxpaxçı olan Yevdokiya Tıgdımayeva ve üç kuşaktır taxpax söyleyen bir aileye mensup olan Alevtina Kurbijekova da günümüz ünlü taxpaxçılarından.

Hakas Sözlü Edebiyatında *Ir/Sarın*

Ir ile *taxpax* arasında çok büyük farklılıklar yoktur. Genel olarak şarkı ya da türkü söylemek anlamında ırla-/sarına- fiilleri kullanılır. Şarkı söyleyen kişiye *ırcı* ya da *sarınacı* denir. *Taxpax*lar gibi ırlar da lirik şarkılardır. Lirik şarkı hayatın, sosyal, ailevi ilişkilerin bütün yönlerini kapsar. Bütün bunlar lirik kahramanın algılayışı ile dile getirilir. *Taxpax* ile ır arasındaki tek fark şekildedir. *Ir*, *taxpaxa* göre kuruluş bakımından çok daha serbest bir şarkı türüdür. Bununla birlikte birkaç *taxpax*'ın birleşmesinden oluşan *taxpax*lar da vardır.

Toriğ la tüktig miniñ adıma
Tolğaan xamcı kirek poladır,
Çabal sağıstıg paylarğa
Çaxsı otvet kirek poladır.

Xara toriimniñ tügi
Xara torğıdañ kinek pe?
Xada odırğan Xubax ool
Xatıg paylardañ kinek pe?

Küreñ toriimniñ tügi
Küreñ torğıdañ nimezi pasxa?

Külümzirep odırğan Xubax oolniñ
Külük paylardañ noozı kinek?

Doru tüylü benim atıma
Dolanmış kamçı gerek olur,
Fena düşünceli baylara
İyi bir cevap gerek olur.

Kara dorumun tüyü
Kara ipekten kötü mü?
Birlikte oturan Xubax oğul
Sert baylardan kötü mü?

Kahverengi dorumun tüyü
Kahverengi ipekten nesi
başka?
Gülümseyen Xubax oğlun
Akıllı baylardan nesi eksik?

Bu Őarkıda birinci taxpax ile giriŐ yapılıyor. Aynı dűŐnce iki dűrtlűkten oluŐan ikinci taxpaxta tekrarlanıyor. Őarkıda mısra baŐı uyaklanıŐa dikkat edilmiŐ olmasına raĐmen son uyaklar çok daha serbest.

Bazı şarkılar da diyalog şeklinde kurulmuştur. "Xan xızı maxtança" adlı halk şarkısında delikanlı kızın boyunu posunu görmek için sürekli ricalarda bulunurken, kız tüm bu ricaları bir şekilde reddeder.

Ool: Sıxtax sıxtax xan xızı.
Sınıñ körim, xan xızı.

Xıs: Sınım körıp, xaydi polarğa?

Sin sırğay körbeeziñ me?...

Çıksana çıksana han kızı
Boyunu göreyim han kızı

Boyumu görüp ne
yapacaksın?

Hiç fidan görmedin mi?

Kendi güzelliğinden emin olan kız sürekli kendi boyunu posunu düzgün bir fidana, yüzünü düzgün bir aynaya, saçlarını ipek püsküllere benzeterek kendi portresini çiziyor. Şarkı rica ve cevaplardan oluşan ikilikler şeklinde düzenlenmiştir. Uyaklanış genellikle xan xızı sözünün tekrarlanması ile sağlanmış. Kızın cevaplarında ise bir uyaklanış yoktur. Bu şarkıya benzer Oolnañ xıstiñ taxpağı'nda bir tür başlık parası olan xalıñ konu edilmektedir. Bu şarkıda Kızın sözleri dörtlükler, oğlanın cevabı ikilikler şeklindedir.

Xıs: Kim xazında odırğabın,
Kizek sıraylığ xıs polcañmın;
Kizek sırayıma köölenibizip,
Kizek maldañ as xalarziñ.
Ool: Kizek maldañ as taa xalzam,
Kistimde sıxxan köp polcañ...

Kem kıyısında otururum,
İnce yüzlü kızım.
İnce yüzüme aşık olup
Bir miktar maldan mahrum kalırsın.
Bir miktar maldan mahrum da kalsam,
Arkamdan daha çok olur.

Bu şarkıda da taxpaxtan farklı olarak paralelizm yok ve düşünce serbestçe ifade ediliyor. Fakat mısra başı uyaklanışa mutlaka dikkat ediliyor.

Düğün şarkıları evlilik hazırlıkları ve düğün töreninin çeşitli anlarını yansıtır. Damadın şarkısı, dünürlerin şarkısı, kız babasının şarkısı, gelinin arkadaşlarının şarkısı, gelinin şarkısı vb. Geline iyi dilekleri konu alan şarkı:

Naa pala alğıs:

Altı puluñniğ ax ibiñ
Ayğa sustalıp turçatsın.
Arğaldañ alğan naa pala
Ax xır sapxanca çurtazın.
Közenektig kök turañ
Künge sustalıp turçatsın,
Köp çon araznañ alğan pala
Kök xır sapxanca çurtazın...

Altı köşeli ak evin
Ay ışığında dursun.
Halktan alınan yeni çocuk
Saçına ak düşünceye kadar yaşasın.
Pencereli gök evin
Gün ışığında dursun,
Kalabalık halk içinden alınan çocuk
Saçına kır düşünceye kadar yaşasın.

Düğün şarkılarında hayat şartları, Hakas halkının gelenekleri tasvir edilir. Düğün şarkıları genellikle ikilikler şeklindedir. Dünürlerin ricası ve babanın cevabı ikişer kez tekrar edilir. Dünürlerin şarkısında gelinin babası ikna edilmeye çalışılır. Başlık parası ve çeyizler konusunda anlaşmaya varılmaya çalışılır.

Damadın dünür gidildikten sonra gelinin akrabalarına hitabı:

Altın çügenniğ at tutsam,
Alarzar ba tuğannar?
Alton sürmestig xıs alzam,
Tarınarzar ba, tuğannar?

Kümüs çügenniğ at pirzem,
Münerzer be, tuğannar?
Çiton sürmestig xıs surzam,
Tarınarzar ba, tuğannar?...

Altın gemli at tutsam
Alır mısınız akrabalar?
Altmış örgülü kız alsam,
Kızarmısınız akrabalar?

Gümüş gemli at versem,
Biner misiniz akrabalar?
Yetmiş örgülü kız istesem
Kızarmısınız akrabalar?

Şarkılarda gelin genellikle “pala/çocuk”, “xıs pala/kız çocuk” ve “irke pala/nazlı çocuk” ifadeleri kullanılır.

İlbek, ilbek istĩ mannirğa
İrke pala, sin kildĩñ...
İrnĩñ çaxsızına paarsirğa,
İrke pala, sin kildĩñ...

Pek çok iyiliği korumak için
Nazlı çocuk, sen geldin...
Erkeğin iyisine şefkat göstermek için
Nazlı çocuk, sen geldin.

Hakas müzikal folklorunun önemli bir parçasını da müzik aletleri oluşturur.

Kam davulu *tüür* ile tokmağı *orba* kam ritüelinin bir parçasıdır. Günümüzde geleneksel müzik topluluklarında vurmali bir çalgı olarak kullanılmaktadır.

Çatxan Hakas müzikal folklorunda en yaygın olarak kullanılan telli müzik âletidir. Çeşitli ritüellerde kullanılan *çatxan* özellikle kahramanlık destanlarının icrasında kay eşliğinde çalınır. Ayrıca doğum, düğün gibi geçiş törenlerinde şarkılara eşlik eder. Gövde kısmı yatay ahşap bir kutu şeklinde olan *çatxan*, daha önce 2-4 telli ike günümüzde 6-7 telli bir çalgıdır. Bazı ustalar tel sayısı daha fazla olan *çatxanlar* da üretmektedir. *Çatxan* sağ elin parmakları ile çalınırken, sol el elin parmakları ile tellere bastırılır.

ХОМЫС

ЫБЫХ

Xomys iki ya da üç telli bir müzik bir çalgıdır. *Topçıl xomıs* da denir. Gövdesi akağaç, çam ya da sedir ağacındandır. *Taxpax, ır* ve *alıptığ nımax* gibi türlerin icrasında sıkça kullanılır. Parmaklarla çalınır. Eğer yay (*igek*) ile çalınır ise, o zaman *ıx* adı verilen çalgıya dönüşür.

ТИМІР ХОМЫС

Timir xomys “demir kopuz” vurmali çalgılar grubundandır. Dünyada pek çok millette bu çalgı ile akraba ağız kopuzu benzeri çalgılar mevcuttur. Konuşma organları diyebileceğimiz dil, diş, ağız boşluğu, yanaklar vb. bir tür tanbur görevi görür. Kopuzun ortasındaki tele parmaklarla vurularak çeşitli sesler çıkarılır. Sanatçılar ağız kopuzu ile doğa seslerini taklit edebilir ya da doğaçlama melodiler çalabilirler.

Xobirax, *sulis* üflemeli çalgılardır. *Xobirax* ve *sulis* benzer çalgılardır. *Xobirax*ta 1-6 delik bulunurken *sulis*'ta 2 ya da daha çok delik bulunur. Tanrıların insana yaşam enerjisini *xobirax* ile üflediklerine inanılır. *Sulis* bir tür ıslık ya da rüzgar sesine benzer bir ses çıkarır. Bu yüzden geleneksel müzik topluluklarında daha çok doğa seslerini taklit etmede kullanılır.

Pırğı üflemeli çalgılar grubundandır. Avcılık ve eskiden savaşta işaret vermek için kullanıldığı bilinmektedir. Akağaçtan yapılan bu üflemeli çalgının sesi özellikle geyik ve kuşların sesi taklit edilerek avlanılmasında kullanılır. Bu şekilde avcılıkta kullanılan *sığirtos*, *sıbısxı*, *sığirtxı* denilen başka türleri de bulunur. Bu çalgıların hepsi günümüz geleneksel müzik topluluklarınca kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

ARIKOĞLU Ekrem (2003) *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, c. 25, Hakas Edebiyatı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı .*

BORATAV Pertev Naili (1999) *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi.*

ELÇİN Şükrü (1981) *Halk Edebiyatına Giriş , Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.*

KALZAN A.K. (1976) *Tıva ulustun aas çogaalı, Kızıl.*

KİLLİ Gülsüm (2000) Hakas Sözlü Edebiyatında “Taxpax”. *Milli Folklor, s.48, Kış, Ankara, 72-83.*

OĞUZ M. Öcal, M. Ekici, M. Aça vd. (2008) *Türk Halk Edebiyatı, Ankara, Grafiker Yay.2008.*

UNGVITSKAYA M. A. & V. YE. MAYNOGAŞEVA (1972) *Hakasskoye narodnoye poetičeskoye tvorčestvo, Abakan: Hakasskoye otdeleniye Krasnoyarskoye knijnogo izdatel'stva.*

SURAZAKOV, S. S, *Altay Folklor, Gorno-Altaysk, 1975.*

VASİLYEV Yuriy ,Fatih KİRİŞÇİOĞLU,Gülsüm KİLLİ (1996) *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri, Ankara: TDK.*